

ТМГ. XXXVIII	Бр. 3	Стр. 1037-1056	Ниш	јул - септембар	2014.
--------------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 37:338.246.025.88(497.11)

Оригиналан научни рад

Примљено: 25. 5. 2014.

Одобрено за штампу: 12. 9. 2014.

Јована Чикић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за социологију

Нови Сад

ПРОМЕНЕ У ОБРАЗОВНОЈ СТРУКТУРИ У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ – СРПСКО ИСКУСТВО*

Апстракт

Савремена друштва су учећа и онаучена друштва. Њихов, пре свега, економски раст и развој битно зависе од иновирања, али и квалификованости радне снаге која омогућава да се процес иновационих промена испрати. Зато се у (развијеним) савременим друштвима на образовање не гледа као на трошак, већ као на инвестицију. У процесу транзиције, бивша социјалистичка друштва суочавају се са комплексним изазовима економске модернизације при чему је унапређење људског капитала само један од захтева. Образовна структура, као један од индикатора људског капитала, у периоду транзиције се неминовно мења. Међутим, она не прати само промене у економској сфери, већ је резултат деловања других демографских чинилаца, система вредности, карактеристика образовног система и сл.

У раду се приказују и анализирају промене у образовној структури становништва у Србији у периоду од 1981. до 2011. године. Циљ рада је да покаже да ли и на који начин се образовна структура мења у периоду транзиције, као и да ли су неке друге транзиционе промене допринеле променама у образовној структури и на који начин. Поред овог, аутор настоји да одговори на питање да ли постојеће карактеристике образовне структуре у Србији могу да буду адекватна претпоставка њеног развоја.

Кључне речи: образовна структура, постсоцијалистичка транзиција, Србија

jovanacikic@gmail.com

* Рад је део истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру Дунавског региона“ (ИИИ 46006).

CHANGES IN EDUCATIONAL STRUCTURE IN POST-SOCIALIST TRANSITION – SERBIAN EXPERIENCE

Abstract

Contemporary societies are learning and scientified societies. Their economic growth and development significantly depends on innovations but also on qualifications of the labour force, which allows them to keep up with innovative changes. Therefore, in (developed) contemporary societies education is regarded as an investment, not an expense. In times of transition, former socialist societies are confronted by complex challenges of economic modernization, the improvement of human capital being only one of them. Educational structure, as one of the indicators of human capital, inevitably changes during the transition. Nevertheless, changes of educational structure are not only influenced by changes in the economic sphere but also by other demographic factors, value systems, properties of the educational system, etc.

This paper presents and analyses changes in the educational structure of Serbian population in the transitional period (1981-2011). The aim of the paper is to show whether and how transitional circumstances change educational structure. Likewise, the paper examines the influence of some transitional social changes on changes in educational structure. Analysis of such changes and influences offers the possibility to determine whether the current properties of the educational structure of Serbian population can be an adequate prerequisite for the much needed development.

Key words: educational structure, post-socialist transition, Serbia

УВОД

Листа карактеристика савремених друштва, без обзира на то ко је и којим поводом сачињава, обавезно садржи ставку која се односи на изражен значај информација, знања и образовања у њиховом функционисању и развоју. Савремене економије, посебно оне у успону, почивају на новим привредним гранама, специјализованој производњи добара и услуга базираној на сегментираној тржишној тражњи, константном иновирању и сл. Познавање тржишних трендова, примена иновација у свим сегментима организације рада, као и предузетништво сматрају се главним покретачима њиховог развоја. На овом трагу може се пронаћи разлог зашто се савремена друштва, поред назива као што су постиндустријско, информатичко, технотроничко, програмирано, кибернетичко и сл., називају још и когнитивним капитализмом. Суштина когнитивног капитализма јесте у томе да стварање богатства битно зависи од знања¹. Генерисање и дифузија знања су узрок, али и последица економског раста. Зато,

¹ Притом, чини се да знање данас више него икад има инструменталну улогу, а мање улогу истине или пута као истини.

данас се обим знања увећава брже него икад, али и знање брже него икад застарева. Зато данас „свето тројство“ савремених друштава чине наука, производња и образовање. Зато данас говоримо о онаученим и учећим друштвима.

Ипак, увидом у класичну мисао јасно се стиче увид у то да идеја о знању као кључном чиниоцу економског/друштвеног развоја није искључиви продукт савремених друштава (иако се на њих посебно односи). Наиме, још је А. Смит (*Adam Smith*) говорио о важности „стечених и корисних способности свих становника и чланова неког друштва“ (Smith, 2005, стр. 227). Смит истиче да њихово стицање захтева одређени реални трошак, при чему се он враћа кроз пораст профита. Такође, развијање способности појединца кроз процес образовања постаје трајни део његове личности (Smith, 2005, стр. 227). Два века касније (крајем 1950-их), анализирајући промене у економској сфери савремених друштава, П. Дракер (Drucker, 1995) је говорио о раднику знања који, на основу информација и вештина које поседује, извршава комплексне и нерутинске задатке. Према Дракеру, радници знања, иако не морају да буду већина у друштву, представљаће најзначајнији радни потенцијал у постиндустријским друштвима. У овим друштвима, знање је један од шест главних фактора који одређују продуктивност радника. С обзиром на то да рад у савременим друштвима подразумева често симултано обављање сложених задатака, да зависи од савремених технологија (односно, да се помоћу њих обавља) које се непрестано иновирају, као и да се рад данас одвија у стално промењивим друштвеним условима, можемо да кажемо да је савремени човек истински *homo educandus*.

Разумевање улоге и важности образовања као процеса, али и његових исхода, најчешће се данас посматра у оквиру идеје о људском капиталу као кључном фактору економског раста и развоја савремених друштава. Још је Т. Шулц (Schultz, 1961) истицао да појединци, образујући се, улажу у себе не би ли на тај начин поправили свој положај на тржишту радне снаге. Такође, оно што Шулц, као и други аутори који су се бавили проблемом фактора економског раста и развоја, тврде јесте да без образоване радне снаге привредни раст није могућ.

Образовање у савременим друштвима је перманентан процес. Оно подразумева стицање и овладавање разноврсним знањима и вештинама, без обзира на начин, едукативна средства која се притом користе, дужину трајања процеса, актере и посреднике који у њему учествују и сл. Између образовања и друштва постоји нераскидива повратна спрега, баш као и између карактеристика знања и образовног процеса. Наиме, како је знање данас дифузно и хетерогено, флуидно, то је и процес образовања, у доброј мери, такав. Обиље информација и знања праћено мноштвом извора условило је децентрализацију процеса образовања, у смислу јачања његових неформалних и ван-институционалних форми. Међутим, и поред тога, значајан део

образовног процеса се и даље одвија у оквиру формалног и институционализованог школског система. Овај систем омогућава базичну припрему за вршење радних улога, гарантујући, својим кредибилитетом, квалитет стечених квалификација. Исходи процеса образовања који се одвија кроз школски систем непосредно су видљиви у образовној структури популације. Стога, анализа образовне структуре може вишеструко да допринесе разумевању значаја образовања у неком друштву. Она, с једне стране, омогућава увид у тренутна обележја популације (а пре свега, радне снаге) и њихово поређење са тржишним потребама/захтевима. Такође, анализа образовне структуре омогућава увид у друштвене (не)једнакости у образовању, као и постојање образовних препрека за поједине чланове/групе у друштву, у зависности од њихових личних и/или друштвених, економских, културних карактеристика. Образовна структура уједно помаже да се боље анализира и разуме друштво у целини јер је „*истовремено чињилац и показатељ прогреса и социјалног благостања*“ (Петровић 2011, стр. 1499).

Имајући наведено у виду, у овом раду се анализирају обележја образовне структуре становништва Републике Србије. Друштвени оквир за анализу овог проблема чини постсоцијалистичка транзиција, због специфичности које овај процес има и оставља по тржиште радне снаге, а тиме и на могућности за модернизацију рада и развој друштва у целини. Циљ рада је да покаже да ли и на који начин се образовна структура мења у периоду транзиције, као и да ли транзиционе промене доприносе променама у образовној структури и на који начин. Поред овог, аутор настоји да одговори на питање да ли постојеће карактеристике образовне структуре у Србији могу да буду адекватна претпоставка потребном друштвеном развоју.

МЕТОД РАДА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

Промене у образовној структури становништва у Србији у периоду транзиције приказују се и анализирају на основу података прикупљених у четири сукцесивна пописа становништва (1981, 1991, 2002. и 2011. године). У методологији Пописа становништва, домаћинства и станова у 2011. години истиче се да се од 1953. године као основни индикатор образовне структуре примењује концепт највише завршене школе (Републички завод за статистику 2013). На основу увида у методологију сва четири сукцесивна пописа, уочено је да није било значајнијих измена у дефинисању основних индикатора образовне структуре. Међутим, с обзиром на промене територијалног обухвата и расположивости података, индикатори карактеристика образовне структуре у 1981. и 1991. години рачунати су само на основу података за Централну Србију и Војводину (без Косова и

Метохије). Резултати пописа о образовној структури приказани су и анализирани применом основних статистичких метода.

ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА И ДРУШТВО У ТРАНЗИЦИЈИ – ПРИМЕР САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ДРУШТВА

С обзиром на то да је образовање један од услова, али и последица репродукције савремених друштава, јасно је да одређеној „структури друштва одговара одређена структура образовања“ (Коковић 2009, стр. 77). То значи да је образовна структура неке популације производ друштвеног детерминизма који обухвата њена биодемографска обележја, обележја поделе рада (структуру делатности, обележја (не)запослености, потребу за радном снагом), социјалну стратификацију, социјалну покретљивост, остале присутне облике друштвених неједнакости, карактеристике образовног и вредносног система и сл. (Ћикић, 2012, стр. 52).

Ако се сложимо са тврдњом да образовна структура пресликава карактеристике друштвене структуре, онда се, с правом, може поставити питање шта се догађа са образовном структуром у друштвима постсоцијалистичке транзиције? Овај утицај анализираће се на примеру савременог српског транзиционог друштва.

Рад је једна од првих сфера друштвеног живота у којој се транзицијске промене манифестују. Тако се у српском друштву, још од средине 1980-их, уочавају промене у организацији рада (приватна предузећа, нови управљачки односи), али и промене у структури радне снаге по делатностима (Volčić, 2004, стр. 113). Тржиште које се формирало подразумевало је и креирање тржишта радне снаге које се, у условима неизвесне транзиције, мења. Период транзиције, како блокиране, тако и закаснеле (Lazić, i Svejić, 2004, стр. 39–70), доводи до пораста броја незапослених, отежаног запошљавања и несигурности запослења. Од „преживеле“ радне снаге тражи се да буде изражено флексибилна, како у погледу обима и типа радних задатака које обавља, дужине радног времена, тако и одговорности коју треба да предузме и сл. За све ово потребне су јој и другачије квалификације које се стичу образовањем. Уједно, ниво и тип образовања, као и образовне могућности (не само индивидуалне, већ, што је понекад и пресудније, друштвене) утичу на позицију радне снаге на тржишту, а тиме и на обим и структуру (не)запослености. На тај начин, позиција у образовној структури битно утиче и на ризик од сиромаштва. С друге стране, повећан ризик од сиромаштва, незапосленост и неактивна привреда отежавају могућности улагања у образовање, како на државном нивоу (улагањем у јавни образовни систем), тако и на нивоу појединца. На основу овог, може да се постави питање да ли постојећа образовна структура одговара потребама савременог српског друштва у транзицији.

Зато се у анализи карактеристика образовне структуре у транзицијској Србији пошло од следећих претпоставки. Прва подразумева да је у транзицијском периоду дошло до важних промена у образовној структури популације у Републици. Тако, сматра се да је у односу на 1981. годину (предтранзицијски период) дошло до смањења броја и удела лица са најнижим нивоима образовања (неписмени, лица без школе, лица са основним образовањем). Уједно, претпоставља се да је увећан број и удео лица са вишим и високим образовањем. Друга претпоставка тиче се односа других транзицијских друштвених промена и промена у образовној структури. Зато се анализира утицај промена коефицијента урбанизације, удела пољопривредног становништва, удела запослених у терцијарном и кварталном сектору, запослености жена, броја живорођених, броја склопљених и разведених бракова и просечног броја чланова домаћинства на промене у образовној структури, са циљем да се утврди јачина и смер њиховог деловања. Трећа претпоставка тиче се промене образовне структуре жена и мушкараца у условима транзиције. Наиме, сматра се да је транзиција допринела смањивању родних разлика у образовној структури. Провера наведених претпоставки врши се на основу увида у основне показатеље образовне структуре (удео неписмених, структура неписмених по полу и старости, број и тип образовних институција, обухват појединим нивоима образовања, полна структура популације на појединим нивоима образовања и сл.)

Образовање је легитимна варијабла у социолошким и сродним истраживањима транзицијских промена, посебно у сфери рада и тржишта радне снаге, као и промена у друштвеној стратификацији. Оно је непосредно повезано са анализом транзиционих миграција. Његов значај посебно се анализира у контексту политичке транзиције ка демократском друштву, али и промена у брачним/породичним улогама и односима, вредносном систему и сл. Аутори студија које се баве анализом образовања у контексту постсоцијалистичке транзиције најчешће говоре о потребама и тешкоћама реформе образовног система, променама у систему високог образовања, усклађивању српског образовног система са међународним стандардима (пре свега, ЕУ стандардима), односу образовања и социјалне искључености и сл. (Гашић Павишић, 2008; Гашић Павишић, Максић, 2007; Jovanović, 2011; Klemenović, Milutinović, 2003; Коковић, 2011; Svetković 2002).

Анализа промена у образовној структури у транзицијском српском друштву подразумева и осврт на наслеђене и актуелне карактеристике школског система. Посматрајући његов развој у последња четири века², евидентно је да се школски систем у Србији развијао

² У 17. веку оснивају се прве школе при манастирима. У првој половини 18. века у Београду је постојало неколико школа (Дикић, 2002, стр. 134). Крајем 18. века

под утицајем специфичних (просторних, демографских, културних, историјских, политичких, економских) чинилаца што је за последицу имало неуједначености у карактеристикама образовне структуре становништва у ужим друштвено-просторним целинама у Републици, у истом друштвеном моменту³. Након Другог светског рата, социјалистичка власт је покушала (и донекле успела) да демократизује образовни процес не би ли ублажила присутне друштвене разлике у образовној структури⁴. Тако је 1958. године донет *Општи закон о школству* којим је дефинисано обавезно и бесплатно основно образовање у трајању од осам година (Дикић, 2002, стр. 141). Устав СФРЈ из 1963. године гарантује опште право на образовање чиме су дате претпоставке за реформисање система вишег и високог образовања у Србији⁵. У овом периоду шири се мрежа школских институција (посебно, школа за основно образовање, као и „вечерњих“ школа за образовање, дошколовање и преквалификацију одраслих)⁶.

Период транзиције донео је нове промене у образовном систему у Србији. Процес приватизације није изостао ни у сектору образовања, тако да се у овом периоду оснивају приватне школе на свим нивоима образовања. Образовни систем покушава да се децентрализује, у смислу преношења ингеренција на локалну управу, као и саму образовну институцију (Максић, Гашић Павишић, 2007, стр. 17). Такође, реформама у периоду транзиције држава настоји да образовни систем учини флексибилним, у погледу наставног садржаја, метода, средстава. Више и високо образовање трансформишу се у складу са принципима болоњског процеса (од 2003. године) са циљем да се систем високог образовања учини ефикаснијим, да се његови исходи ускладе са потребама тржишта рада, као и да буде компатибилан са

(1791) у Сремским Карловцима се оснива Карловачка гимназија која ће дуго времена бити симбол образовног система на овим просторима. На подручју данашње Централне Србије, почетак 19. века обележило је, поред борбе за ослобођење од турске власти, и оснивање Велике школе (1808) и Лицеја Књажевства серпског (1838), као и ширење мреже школа по ослобођеној територији. Крајем 19. века (1882) први пут је законски одређена обавеза основношколског образовања. Почетком 20. века (1905) формира се Београдски универзитет.

³ Као илустрацију наводимо да је удео неписмених у укупном становништву Војводине од друге половине 20. века до данас за око два пута мањи у односу на удео неписмених у Централној Србији.

⁴ Те разлике, пре свега, се односе на изражено неповољнију образовну структуру жена, руралне популације и припадника нижих друштвених слојева.

⁵ У другој половини 20. века осамостаљују се и оснивају Универзитет у Новом Саду (1960), Универзитет у Нишу (1965), Универзитет у Приштини (1970) и Универзитет у Крагујевцу (1976)

⁶ Број школа за редовно основно и редовно средње образовање на подручју Републике почиње да опада од друге половине 1970-их, пратећи негативан демографски тренд у руралним подручјима.

међународним (европским) стандардима. Међутим, у исто време, образовни систем бива (и још увек јесте) значајно оптерећен општим друштвеним условима блокиране, а онда и отежане транзиције која подразумева, између осталог, и недостатак финансијских средстава, конфузан систем вредности, пораст опште друштвене неизвесности, раст социјалнопатолошких проблема и сл. Наведени услови допринели су томе да транзицијска реформа образовног система у Србији и сама буде отежана и неизвесна, у смислу претеране бирократизације, недовољно функционалних наставних садржаја, несклада између постављених циљева и расположивих средстава за њихову реализацију.

Табела 1. Образовна структура становништва Србије (1981–2012. године)

Table 1. Educational structure of Serbian population (1981-2012)

<i>Образовна структура</i>	<i>1981</i>	<i>1991</i>	<i>2002</i>	<i>2011</i>	<i>индекс (2011/1981)</i>
А. без школе и непотпуна основна школа	2.751.795 (44%)	2.195.864 (33,5%)	1.380.526 (21,8%)	842.383 (13,7%)	0,306 (0,305)
А1. без школе	б.п.	б.п.	357.552 (5,60%)	164.884 (2,7%)	–
А2. непотпуна основа школа	б.п.	б.п.	1.022.974 (16,2%)	677.499 (11,0%)	–
Б. основна школа	1.410.308 (22,95%)	1.617.127 (24,7%)	1.509.462 (23,9%)	1.279.116 (20,8%)	0,907 (0,905)
В. средња школа	1.574.217 (25,6%)	2.095.047 (32,0%)	2.596.348 (41,1%)	3.015.092 (48,9%)	1,915 (1,911)
Г. виша школа и факултет	373.734 (6,1%)	581.123 (8,9%)	697.000 (11,0%)	1.000.569 (16,2%)	2,677 (2,671)
Г1. Виша кола	б.п.	249.667 (3,8%)	285.056 (4,5%)	348.335 (5,65%)	-
Г2. Факултет	б.п.	331.456 (5,1%)	411.944 (6,5%)	652.234 (10,6%)	-
укупно*	6.145.622 100,0	100,0	100,0	100,0	1
неписмени	646.814 (9,7%)	436.354 (6,7%)	232.925 (3,6%)	127.463 (1,96%)	0,197 (0,202)

*разлику до 100% чине лица са непознатом школском спремом
Извори: одговарајуће књиге резултата Пописа (1981–2011)

Ипак, и поред наведених друштвених ограничења, поправљање карактеристика образовне структуре становништва у Републици наставило се као друштвена нужност. Наиме, општи талас модернизације друштва који је уследио након Другог светског рата допринео је томе да је током пола века удео неписмених у Србији смањен за чак 14 пута, док се удео оних са завршеном вишом и високом шко-

лом повећао 15 пута. Ови трендови, ипак изражени у блажој мери, присутни су и у условима постсоцијалистичке транзиције. Тако, док је 1981. године скоро сваки други становник у Србији старији од 15 година био без школе или са непотпуном основном школом, три деценије касније, то је тек сваки седми (Табела 1). Број неписмених, као и њихов удео у укупној популацији, у периоду транзиције умањен је чак пет пута. Данас, неписмени у Србији су махом из руралних подручја (68,9%), а чак 70% њих има више од 65 година⁷.

До промена у образовној структури у транзицијском српском друштву долази услед деловања неколико чинилаца. Први је биодемографски чинилац. Наиме, традиционално српско друштво је изразито аграрно. Пољопривреда је неразвијена, релативно аутархична, а иновација се у доброј мери калкулише као (непотребан) ризик. У оваквим условима, већина популације посматра образовање као (непотребан) луксуз. Са (социјалистичком) модернизацијом друштва, традиционалан став о непотребности образовања почиње да се модификује, додуше постепено и често нелако (нпр. у неразвијенијим подручјима или када је реч о образовању жена). Ипак, транзицијска демографска слика Србије „наследила“ је део старог становништва из претранзицијског периода који су махом неписмени или са најнижим образовањем. Детектовани пад удела и броја неписмених, као и лица без школе и са непотпуним основношколским образовањем у периоду транзиције највећим делом резултат је природне смене генерација, односно природног одумирања (старог) становништва. Други чинилац транзицијских промена у образовној структури тиче се већ помињаног законског оквира о обавезности основног образовања. Трећи чинилац тиче се промена у поимању образовања као нужног услова за обављање одређеног занимања, али и канала друштвене покретљивости. Овај чинилац произилази из транзицијских промена у сфери рада. Наиме, транзиција је потврдила неадекватност социјалистичког привредног система и њему одговарајуће привредне структуре. То је узроковало редистрибуцију радне снаге у структури привредних делатности. Делимичан отклон од сектора производње ка сектору услуга условио је и промене у структури радне снаге према образовању. Како истиче Зјалић, транзиција, али и глобална економска кретања, условиле су „промену структуре занимања која

⁷ Међу неписменом сеоском популацијом чак 76,1% је старије од 65 година. Међу градском неписменом популацијом, удео старих неписмених је знатно нижи (58,2%). С друге стране, међу неписменима у граду, знатно је већи удео деце основношколског контингента која су неписмена (2,6% према 1,0% међу неписменима у селу). Овај проблем је један од базичних у анализи социјалне искључености у образовању и указује на деловање етничких, културних, економских и осталих препрека у образовању.

води ka већој потражњи за занимањима високе оспособљености“ (Zjalić, 2009, стр. 97). Терцијарни и квартални сектор захтевају да радна снага поседује више образовне квалификације. Уједно, промене у производном сектору (примена савремених техничко-технолошких достигнућа) такође захтевају раст квалификације радне снаге у пољопривреди и индустрији. Јачање образовног капитала радне снаге би требало да буде претпоставка њене веће флексибилности у условима не тако чврсте и делимично дебиروقратизоване организације рада (Болчић, 2000, стр. 77). Зато и не чуди што су транзицијске промене у образовној структури које обухватају пораст удела и броја лица са средњим, вишим и високим образовањем најприметније. У посматране три деценије, број и удео лица са средњи образовањем се готово дуплирао (1,9), повећавајући се по годишњој стопи од 2,2%. Пораст удела популације са средњим образовањем најизражнији је у последњој анализираној декади (годишња стопа раста износи 1,55%), што се поклапа са интензивним транзицијским променама.

Ипак, најизраженија промена у образовној структури становништва у Републици у транзицијском периоду односи се на највиши образовни ниво. У односу на 1981. годину, број и удео лица са вишим и високим образовањем увећао се 2,7 пута. Данас у Србији сваки шести становник има више или високо образовање, док је пре три деценије то био тек сваки шеснаести. Реч је о претежно градском становништву⁸. Осим промена у економској сфери, ширење мреже институција вишег и високог образовања такође је позитивно утицало на повећање броја високообразовних. Тако, у односу на школску 1980/1981. годину, број високошколских установа у Републици увећан је за скоро половину (48%), а број студената за 44%⁹.

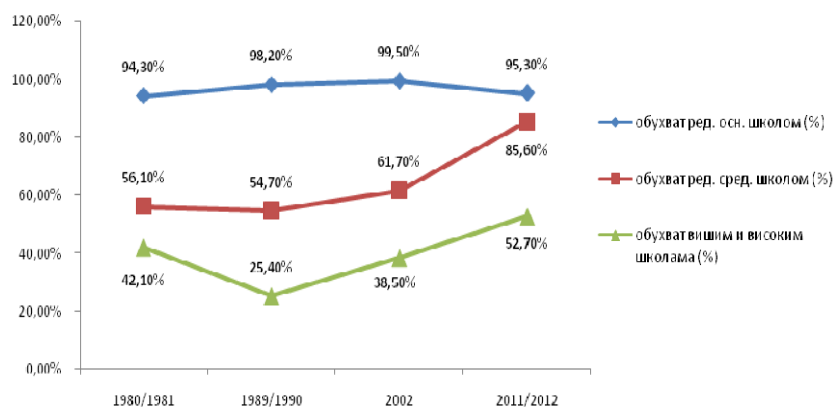
Промене у образовној структури у Србији у периоду транзиције непосредна су последица и промена у обухвату популације одређеним образовним нивоима (Графикон 1). У периоду транзиције, расте обухват популације одговарајућег узраста свим нивоима образовања. Ипак, најинтензивнији раст бележи се у случају обухвата редовном средњом школом (1,53)¹⁰. Притом, треба напоменути да

⁸ Према подацима из 2011. године, становништво са вишом и високом спремом чини 23,5% градског становништва, односно, тек 6,1% сеоске популације у Србији.

⁹ Према подацима за школску 1980/1981. годину, у Србији је било 127 виших и високих школа са 160.789 уписаних студената. Три деценије касније (2011) виших и високих школа је чак 188, а у њима студира 231.661 студент. За разлику од овог, број редовних основних и средњих школа, као и апсолутни број ђака који их похађају опада у анализираном периоду. Ово се посебно односи на број редовних основних школа и ђака.

¹⁰ Коефицијент корелације између промене удела популације са средњим образовањем и промене обухвата редовним средњим образовањем у периоду од 1981 до 2012. године износи 0,87.

је Србија једна од ретких европских земаља у којој средњошколско образовање није обавезно. Ово, заправо, указује на то да је транзиција показала да је за учествовање на тржишту радне снаге минимални услов поседовање средњошколског образовања.



Графикон 1. Промена обухвата популације Републике Србије одговарајућег узраста основним, средњим и вишим и високим¹¹ образовањем у периоду 1981–2012. године (%)

Figure 1. Changes in share of enrolment in primary, secondary, and higher education in the Republic of Serbia, 1981-2012 (%)

Извор: одговарајуће књиге резултата Пописа (1981–2011)

Осим промена у броју и уделу популације на појединим образовним нивоима, транзиција је донела и промене у структури образовања према подручју рада. Тако, док се 1991. године 55% средњошколаца образовало за производњу, данас (2011) то је тек 36% ученика у средњим школама. Слична је ситуација и у високом образовању. Осим, овог, у односу на 1981. годину, значајан је пораст броја ученика гимназија, што додатно потврђује тезу о њиховој намери да наставе образовање на вишем нивоу.

Као што је већ истакнуто, претпоставља се да су промене у образовној структури повезане са осталим друштвеним променама у транзицијском периоду, као што су промене територијалне дистрибуције становништва у мрежи насеља, прерасподела радне снаге у секторској структури привреде, обухват популације појединим ниво-

¹¹ У основношколски узраст убраја се популација старости од 7 до 14 година. У средњошколски контингент убраја се популација старости од 15 до 19 година, а у контингент популације вишег и високог образовања убрајају се они који имају између 20 и 24 године.

има образовања, промене брачности, промене у репродуктивним нормама и сл.

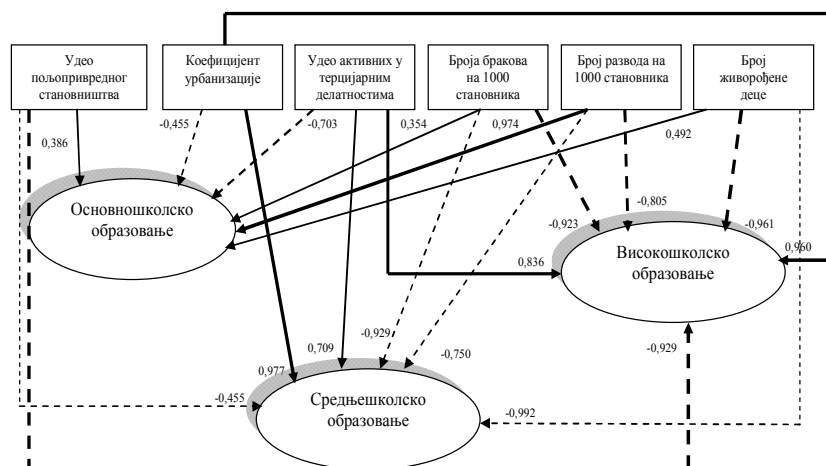


Схема 1. Утицај појединих фактора на удео популације Републике Србије одређеног образовног нивоа у периоду транзиције

Scheme 1. Impact of individual factors on the share of Serbian population with different levels of education during the period of post-socialist transition

Корелациона и регресиона анализа су потврдиле почетну претпоставку о утицајности наведених транзицијских промена на образовну структуру. На схеми 1 приказана је мрежа утицаја појединих фактора на кретање удела популације у Републици по појединим образовним нивоима у периоду транзиције. На основу увида у резултате корелационе анализе, уочава се следећа правилност: раст удела неписмене, као и популације са нижим нивоом образовања (без школе, непотпуна и завршена основна школа) позитивно корелира са растом удела пољопривредног становништва, броја склопљених и разведених бракова¹², као и растом броја живорођених. Посматрајући резултате корелационе анализе, долази се до закључка да израженије неповољне карактеристике образовне структуре становништва одговарају предтранзицијским обележјима популације (изузев пораста броја развода).

С друге стране, раст удела популације са средњешколским и високошколским образовањем значајније позитивно корелира са по-

¹² Регресионом анализом утврђено је да промена броја разведених бракова у периоду транзиције објашњава свега 10% варијансе промене удела неписмених. С обзиром на то да је Sig. 0,365 (односно, већи од 0,05) може да се сматра да ова промена не даје значајан јединствен допринос предикцији зависне промене.

растом коефицијента урбанизације, као и порастом удела активног становништва у терцијарном и кварталном сектору. Корелација је посебно изражена у случају коефицијента урбанизације (0,977 и 0,960). Заправо, концентрација популације у градовима олакшава приступ образовним институцијама (посебно институцијама вишег и високог образовања), што позитивно утиче на опредељење да се школовање продужи. Уједно, урбано становништво инклинира терцијарним и кварталним делатностима за које је потребно (најмање) средње образовање. Такође, приходи урбаних домаћинстава су у просеку већи него приходи руралних домаћинстава, што је такође битан чинилац приликом одлуке о наставку образовања.

Регресионом анализом утврђено је да највећи допринос променама у образовној структури становништва у Србији у периоду транзиције имају промене броја живорођених на 1000 становника, као и коефицијента урбанизације. Притом, уочава се правилност да кретања наведених индикатора друштвених промена у транзицији делују у обрнутом смеру на промене у образовној структури. Тако, на смањивање удела неписмених најзначајније делује пад броја живорођених и пораст коефицијента урбанизације у анализираном периоду. С друге стране, када је реч о порасту удела лица са средњошколским и високошколским образовање, коефицијент урбанизације делује у позитивном смеру, док број живорођених опада са порастом удела лица на наведеним образовним нивоима. Једино у случају пораста удела лица са основношколским образовање делују други индикатори друштвених промена у транзицији. Тако, удео лица са непотпуном и/или завршеном основном школом опада са порастом броја оних који су запослени у терцијарним и кварталним делатностима, док њихов удео расте са порастом броја развода на 1000 становника.

Не треба заборавити да је свака образовна структура родно осетљива. То значи да се у њој одсликавају не само родни односи у сфери школског система и образовног процеса уопште, већ и обележја родних односа у породици/браку, економској и политичкој сфери, њихово вредносно одређење, једном речју, опште карактеристике родних односа у неком друштву. Питање родне (не)равноправности у контексту образовне структуре непосредно је повезано са питањем чинилаца социјалне (не)искључености у образовању. На овом трагу, анализира се утицај транзиције на смањивање родних разлика у образовној структури. Притом, не треба заборавити да је образовање у социјализму прокламовало родну равноправност и једнакост. Међутим, током овог периода и даље је значајно присутан патријархалан систем вредности који је утицао на репродукцију социјалне депривације жена у образовању (посебно у традиционалним, „затвореним“ срединама).

Табела 2. Промене образовне структуре становништва у Србији, према полу у периоду од 1981. до 2011. године (у %)

Table 2. Changes in educational structure of Serbian population according to gender, 1981-2011 (%)

Ниво образовања	1981			1991			2002			2011			индекс (2011-1981)		год. стопа промене	
	м	ж	К _м	м	ж	К _м	м	ж	К _м	м	ж	К _м	м	ж	м	ж
без школе и непотпуна основна школа	36,26	52,89	0,65	26,54	40,22	0,62	16,06	27,20	0,55	9,15	17,89	0,48	0,25	0,34	-4,5	-3,5
основна школа	22,97	22,93	0,95	24,28	24,69	0,93	22,97	24,72	0,86	20,0	21,50	0,87	0,87	0,94	-0,5	-0,2
средња школа	32,47	19,09	1,62	37,60	26,96	1,32	46,08	36,43	1,17	54,29	43,95	1,15	1,67	2,30	1,7	2,8
виша и висока школа	7,79	4,46	1,66	10,67	7,35	1,37	12,27	9,87	1,15	16,21	16,26	0,93	2,08	3,65	2,5	4,4
укупно	100	100	1	100	100	1	100	100	-	100	100	-	1	1	-	-
неписмени	3,85	15,36	0,24	2,15	9,87	0,21	1,08	5,66	0,18	0,72	3,11	0,22	0,19	0,20	-5,4	-5,2

Извори: одговарајуће књиге резултата Пописа (1981–2011)

У транзицијски период, популација у Србији улази са израженим родним неједнакостима у образовној структури (Табела 2). Тако, 1981. године, свака шеста жена је неписмена. Коефицијент маскулинизације неписменог становништва је веома низак (0,24), што значи да на 100 неписмених мушкараца долази чак 416 жена. Међу женама, $\frac{3}{4}$ њих је без школе или са најнижим, често непотпуним (основним) образовањем. С друге стране, 1981. године у Србији мање од $\frac{1}{4}$ жена има средње, више и високо образовање. Иако тржиште радне снаге у социјализму није егзистирало на исти начин као и данас, ниже образовне квалификације жена засигурно су утицале и на њихову нижу економску активност, ниже положаје у занимању, а тиме и друштвени статус¹³.

У транзиционом периоду дошло је до значајних промена у образовној структури популације у Републици према полу (Табела 2). Уколико посматрамо специфичне образовне структуре према полу, уочавамо да је у овом периоду дошло до унапређења образовног постигнућа како мушкараца, тако и жена у Србији. То значи да је значајно умањена заступљеност неписмених мушкараца и неписмених жена (за око 80%), као и заступљеност мушкараца и жена без школе и са непотпуном основном школом. С друге стране, значајно је увећан удео мушкараца и жена са вишим и високим образовањем

¹³ У прилог овоме, довољно је само навести да је 1981. године радно активно свега 34,4% жена и чак 59,5% мушкараца.

у њиховом укупном броју. Међутим, јасно се уочава да је и даље присутан асиметричан и поларизован родни однос у образовању. Његова асиметрија чита се у разликама у постигнућима између мушкараца и жена према нивоима образовања. Тако је и данас (2011) међу женама у Србији далеко више неписмених него међу мушкарцима, као и оних са најнижим нивоима образовања¹⁴ (чак више него у предтранзицијском периоду). Са друге стране, данас је, први пут, међу високообразовном популацијом у Србији више жена. У периоду транзиције, удео жена са вишим и високим образовањем порастао је за више од 3,5 пута¹⁵, тако да данас свака шеста жена у Србији има високо образовање. Сличан тренд присутан је и у осталим постсоцијалистичким друштвима (Magno, Silova 2008) и може, донекле, да се објасни променом доживљаја вредности образовања у животу савременог човека, где оно јесте и вредност по себи, али за себе. Реч је, заправо, о томе да слабе реликти традиционалног, патријархалног поимања улоге и значаја образовања у животу жене. Уједно, унапређење образовне структуре жена у транзиционим друштвима делом је резултат тога што се, у неким случајевима, високо образовање посматра као савремена верзија мираза која (потенцијално) омогућава не само бољи друштвени положај жене, већ и целокупне њене породице. Такође, пораст броја и удела жена са високим образовањем засигурно произилази из процеса еманципације жена и један је од битних предуслова њихове, пре свега, економске самосталности.

С обзиром на важност образовних квалификација као капитала на тржишту радне снаге, поставља се питање да ли је поправљена образовна структура жена допринела њиховом лакшем запошљавању у периоду транзиције. Према расположивим подацима, чини се да су жене, упркос својим значајно унапређеним образовним квалификацијама, ипак поднеле „лавовски“ терет транзиције. У анализираном периоду, њихова економска активност варира (средња вредност 36,8%, станд. девијација 2,80), тако да је данашња стопа активности жена у Србији на истом је нивоу као и пре транзицијских промена. Несумњиво, део економске неактивности жена у транзицијској Србији сигурно је резултат биодемографских фактора¹⁶. Међутим, анализом је утврђено да на економску активност жена израженије нега-

¹⁴ На 100 неписмених мушкараца данас долази чак 454 неписмених жена. Однос жена и мушкараца без школе и са непотпуном основном школом је 2 : 1.

¹⁵ Посматрано на годишњем нивоу, удео жена са вишим и високим образовањем растао је по једној од највећих стопа промене у анализираном периоду (4,4% на годишњем нивоу).

¹⁶ Наиме, према подацима из 2011. године, чак 26% жена у Србији је старије од 65 година, а 33,1% не припада радноспособном контингенту.

тивно утиче њихова већа заступљеност на нижим нивоима образовања. Зато се инсистирање на вишем и високом образовању жена у условима транзиције може посматрати као покушај обезбеђивања (дела) претпоставки за личну сигурност у времену неизвесне транзиције. Обрнуто, на активност мушкараца у периоду транзиције израженије негативно утиче пораст високообразовних јер се тиме пролонгира њихов улазак у свет рада.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање карактеристика образовне структуре становништва у Србији у периоду транзиције потврдило је почетне претпоставке. Промене у смислу унапређења њених карактеристика су евидентне, посебно када је реч о смањивању удела неписменог, као и повећању удела високообразовног становништва. Међутим, ипак треба нагласити да је, у условима несигурног транзицијског тржишта радне снаге, средње и више образовање нужан, али не и довољан услов (сигурног) запослења. Такође, истраживање је показало да су у периоду транзиције делимично кориговане родне неједнакости у образовној структури. Детаљнијом статистичком анализом утврђено је да промене у броју живорођених на 1000 становника, као и коефицијента урбанизације, највише доприносе објашњавању промена у образовној структури у Србији у периоду транзиције. Први фактор припада групи биодемографских чинилаца промена у образовној структури и указује на обрнуто сразмерну везу између промена у образовној структури и промене репродуктивних норми популације. С друге стране, пораст коефицијента урбанизације (који се уочава кроз цео транзицијски период) доприноси поправљању обележја образовне структуре, на раније приказани начин.

Из социолошке перспективе, анализа образовне структуре као индикатора образовних постигнућа непосредно је повезана са проблемом социјалне искључености. Овај проблем од посебне је важности у друштвима у транзицији јер се посматра у контексту разликовања транзиционих „добитника“ и „губитника“. Наиме, поседовање одговарајућих образовних квалификација не само да је претпоставка конкурентности на тржишту радне снаге и зараде, већ је и базични услов за избегавање сиромаштва и социјалне искључености. Тако, Матковић, Мијатовић и Петровић (2010, стр. 5) показују да у периоду кризе (коју транзиција собом носи) долази до пада опште запослености становништва, али се она диференцира према степену образовања, тако да су најобразованији били најмање погођени овим процесом.

Перманентно образовање у савременим друштвима није само услов јачања људског капитала, већ и фактор формирања и развијања социјалних веза, што може бити (а често и јесте) подједнако би-

тан чинилац успешности на тржишту радне снаге (посебно у услови-ма транзиције), али и као елемент друштвеног статуса.

Осим овог, поправљање карактеристика образовне структуре у периоду транзиције (требало би да) доприноси „повећању дохотка будућих генерација због боље образованости садашње генерације“, као и „креирању интелектуалне средине која стимулира истраживање у знаности и технологији“ (Weisbrode, 1964; Jašić, 1975, стр. 14; наведено према: Varić), чиме се дугорочно утиче на стварање предиспозиција за унапређење стандарда, а потенцијално и квалитета живота у неком друштву.

ЛИТЕРАТУРА

- Varić, V. *Uloga obrazovanja odraslih u ostvarivanju makroekonomskih ciljeva i osobnog razvoja pojedinca* [The role of education of adults in achieving macroeconomic goals and personal development]. (http://tvu.acs.si/ak/06/6AK_05_vinko_baric.pdf; приступљено дана: 20.05.2014.)
- Болчић, С. (2000). Светски мегатрендови у сфери рада и стање у Србији 2000. [World megatrends in labor and current state in Serbia in 2000]. *Социолошки преглед*, XXXIV (3-4), 75–84.
- Bolčić, S. (2004). Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990–2003 [Post-socialist transformation and new labor orientation: Serbia 1990–2003]. U Milić, A. (прир.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma* [Social transformation and strategies of social groups: everyday life in Serbia in the beginning of the third millennium], (стр. 111–150). Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Cvetković, V. (прир.). (2002). *(Re)konstrukcija institucija: godinu dana tranzicije u Srbiji* [(Re)construction of institutions: first year of transition in Serbia]. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.
- Čikić, J. (2012). Образовни капитал сеоског становништва у Србији [Educational capital of rural population in Serbia]. *Agroekonomika*, 53–54, 49–63.
- Дикић, Н. (2002) Развој школског система у Србији [Development of school system in Serbia]. *Норма*, 8 (3), 133–150.
- Drucker, P. (1995). *Post-socialist society*. New York NY: Routledge.
- Гашић Павишић, С. (ур.). (2008). *Образовање и сиромаштво у земљама у транзицији* [Education and poverty in transitional countries]. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Гашић Павишић, С., и Максић, С. (прир.) (2007). *На путу ка друштву знања: образовање и васпитање у Србији у периоду транзиције* [On the way towards the knowledge society: education in Serbia in period of transition]. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Jovanović, N. (2011). Образовање у транзицији [Education in transition]. *Kultura polisa*, 8 (15), 335–340.
- Klemenović, J., i Milutinović, J. (2003). Iskustva dosadašnjih reformi sistema vaspitanja i obrazovanja u našoj zemlji (II deo) [Experiences of former reforms of educational system in our country – II part]. *Pedagogija*, XI (1), 49–67.
- Коковић, Д. (2009). *Социологија образовања* [Sociology of education]. Бања Лука: НУБЛ.

- Коковић, Д. (2011). Друштвене промене, покретљивост и образовање [Social changes, mobility and education]. У Шљукић, С. (прир.) *Друштво, структура, промене* [Society, structure, changes] (стр. 25–44). Нови Сад: Одсек за социологију, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду.
- Lazić, M., Cvejić S. (2004). Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije [Changes of social structure in Serbia: the case of blocked post-socialist transformation]. У Милић, А. (прир.) *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: svakodnevica Србије на почетку трећег миленијума* [Social transformation and strategies of social groups: everyday life in Serbia in the beginning of the third millennium] (стр. 36–70). Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Magno, C., & Silova, I. (2008). Divergent Trends in Higher Education In the Post-Socialist Transition. *International Studies in Education*. (https://www.academia.edu/302988/Divergent_Trends_In_Higher_Education_In_the_Post-Socialist_Transition; приступљено дана: 20.05.2014.)
- Максић, С., и Гашић Павишић, С. (2007). Друштвене промене и промене у образовном систему Србије (1991–2006) [Social changes and changes in educational system of Serbia (1991–2006)]. У Гашић Павишић, С., Максић, С. (прир.) *На путу ка друштву знања – образовање и васпитање у Србији у периоду транзиције* [On the way towards the knowledge society: education in Serbia in period of transition] (стр. 11–27). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Matković, G., Mijatović, B., i Petrović, M. (2010). *Uticaj krize na tržište radne snage i životni standard u Srbiji* [The influence of crisis on labor market and life standard in Serbia] Београд: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Петровић, Ј. (2011). Писменост и образовна структура становништва пограничних општина Источне и Југоисточне Србије: потенцијал развоја или фактор социјалне искључености? [Literacy and educational structure of population in boarder municipalities in East and Southeast Serbia: development potential or factor of social exclusion]. *Теме*, XXXV(4), 1495–1520.
- Републички завод за статистику. *Општине у СР Србији 1980* [Municipalities in the SR of Serbia]. (1981).
- Републички завод за статистику. *Статистички годишњак СР Србије 1981* [Statistical calendar of the SR of Serbia]. (1982).
- Републички завод за статистику и Центар за демографска истраживања ИДН. *Становништво и домаћинства СР Србије према попису 1981* [Population and households in the SR of Serbia according to census 1981] (1984).
- Републички завод за статистику. *Статистички годишњак СР Србије 1991* [Statistical calendar of the SR of Serbia 1991]. (1991).
- Републички завод за статистику. *Статистички годишњак Републике Србије 2002* [Statistical yearbook of the Republic of Serbia 2002]. (2002).
- Републички завод за статистику. *Статистички годишњак Републике Србије 2011* [Statistical yearbook of the Republic of Serbia 2011]. (2012).
- Републички завод за статистику. *Статистички годишњак Републике Србије 2013* [Statistical yearbook of the Republic of Serbia 2013]. (2013).
- Републички завод за статистику. *Становништво старо 15 и више година према националној припадности, старости, школској спреми и писмености, по полу* [Population over 15 years of age according to nationality, age, education and literacy, by sex]. (електронско издање).
- Републички завод за статистику. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Школска спрема и писменост – подаци по општинама* [Census of 2002. Schooling and literacy – data by municipalities]

- population, households and dwellings in 2002. Education and literacy – data by municipalities*]. (2003).
- Републички завод за статистику. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Школска спрема, писменост и компјутерска писменост – подаци по општинама и градовима* [*Census of population, households and dwellings in 2011 in the republic of Serbia. Education, literacy and computer literacy – data by municipalities and towns*]. (2013).
- Shultz, T. (1961). Investment in human capital. *The American Economic review*, 51 (1), 1–17.
- Smith, A. (2005). *An Inquiry Into The Nature And Causes Of The Wealth Of Nations*. USA: The Pennsylvania State University. (<http://www2.hn.psu.edu/faculty/jmanis/adam-smith/wealth-nations.pdf>; приступљено дана: 19.05.2014.)
- Zjalić, Lj. (2009). Ljudski resursi i njihova osposobljenost za uključivanje u razvoj privrede i društva [Human resources and their capacity to involve in economic and social development]. *Međunarodni problem*, 61 (1-2), 92–111.

Jovana Čikić, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Novi Sad

CHANGES IN EDUCATIONAL STRUCTURE IN POST-SOCIALIST TRANSITION – SERBIAN EXPERIENCE

Summary

Contemporary societies are collectively referred to as cognitive capitalism. In those societies, creation and diffusion of knowledge are both the cause and the consequence of economic growth. The role and importance of education is observed within the idea of human capital development, whereby education is considered to be a self-investment in order to improve one's status on the labour force market (Schultz, 1961). Therefore, contemporary man is a genuine *homo educandus*.

Education and society share a firm and unbreakable bond, as do characteristics of knowledge and the educational process. A system of education facilitates the preparation for assuming tasks in the economic sphere. Its outcomes are reflected in the educational structure of the population, which enables analysis and understanding of the society in general due to the fact that educational structure is “*at the same time a factor but also an indicator of progress and social wellbeing*” (Петровић 2011, p. 1499).

Therefore, we analyzed the properties of the educational structure of Serbian population in the period of post-socialist transition (1981-2011). We started with several assumptions. The first one entails that during the transitional period there have been changes in the educational structure (reduced population with the lowest level of education, increased population with university education). The second one pertains to the relationship of other transitional social changes and changes in educational structure. The third assumption implies that there has been a decrease in the educational gender gap during the transitional period.

Post-socialist transition brought along several important social changes (privatisation, need for decentralization, flexibility, and harmonization with international standards) but also problems within the educational system in Serbia (bureaucratization, insufficient functionality of curricula, discrepancy between set goals and available

resources, etc.). Nevertheless, the improvement of the characteristics of educational structure (initiated during the socialist period) continued.

Changes in educational structure in the post-socialist transition in Serbia are a result of several factors (bio-demographic factors, mandatory primary education, and changes in evaluation of education). The most obvious ones are the increase of the share of the population with secondary and higher education, and the increase of enrolment share of the population at all three levels of education. However, the most intensive is the increase of enrolment share in secondary education, which indicates that in times of social and economic transition, secondary education is the minimal requirement for entering the labour force market. Likewise, transition produced changes in educational structure according to the field of work, in terms of reduced interest in education for manufacturing fields.

Statistical analysis showed that unfavourable characteristics of educational structure correspond with the pre-transitional characteristics of the population. On the other hand, the increase of population with secondary and higher education significantly and positively corresponds with the increase of the urbanization coefficient and the increase of population active in tertiary and quaternary economic sectors. Changes in birth rate (per 1000 people) and the urbanization coefficient heavily contributed to changes in educational structure of Serbian population during the transition. At the same time, changes of the abovementioned indicators during the transitional period reversely affect changes in educational structure.

Educational structure shows gender sensitivity. Educational structure in Serbia entered the period of post-socialist transition with a prominent gender gap. During the transition, there has been an improvement in educational accomplishment of men and women in Serbia, but asymmetric and polarized gender ratio is still present in the educational structure.

From the sociological perspective, analysis of educational structure is closely connected with analysis of social exclusion, which takes its cue from the difference between winners and losers of post-socialist transition. Educational structure has to be observed as a factor of creation and development of social relations, as well. In addition, improvements of the characteristics of educational structure during the transition (should) contribute to the *“increase of income of future generations due to better education of present generations”*, as well as to the *“creation of intellectual background which stimulates scientific and technological research”* (Weisbrode, 1964 Jašić, 1975, p. 14; in Barić). Such events have a long-term positive impact on the formation of predispositions for the improvement of the standard of living and, potentially, the quality of life.